

První demografická tranzice 1750-1930

Je datována do období industrializace.

Její vývoj doprovázený procesy urbanizace, sekularizace, sociální mobility a byrokratizace se podílel na změně v charakteru reprodukce obyvatelstva od vysokých měr úmrtnosti a plodnosti (a tedy relativně krátké střední délky života) k nízké úrovni úmrtnosti a plodnosti (a tudíž i relativně dlouhé střední délky života).

Druhá demografická tranzice 1960+

Je datována do období následující po roce 1964.

Její hlavním rysem je pokles plodnosti z úrovně lehce nad reprodukční hranicí (úhrnné) plodnosti 2,1 dětí na ženu hluboko pod tuto hranici.

Klasická teorie demografické tranzice

(Watkins, 1986, dle Rabušice, 2001: 62-3)

Ekonomická a sociální transformace společnosti, která se děje v rámci modernizace způsobuje snížení úmrtnosti. To znamená, že v rodinách přežívá více dětí a velikost rodiny se začíná dočasně zvětšovat. Součástí modernizace jsou i změny v makrostrukturálních charakteristikách společnosti – dochází k rozvoji urbanizace, industrializace a gramotnosti. Tento vývoj vede k tomu, že se zvyšuje míra sekularizace a racionality, což znamená, že lidé jsou ve svém rozhodování méně vázáni na tradiční vzorce a normy chování a mohou se ve svém chování řídit účelem. Výrazně k této proměně od chování založeného na hodnotové racionalitě k racionalitě účelové.. přispěla anonymita městského prostředí a mobilita. Mladí lidé, kteří přišli za nově se otevírajícími pracovními příležitostmi do měst z venkovských komunit, aby zde pracovali v průmyslových dílnách a továrnách, si začali uvědomovat, že jejich osud a jejich kariéra závisí výrazně na nich samotných a na jejich výkonu a přičinění. Nové technologie si vyžadovaly nové dovednosti, které umožňovaly každému schopnému se uplatnit. Vzestup na sociálním žebříčku začal být možný. Tito mladí lidé – vzdáleni od svých lokálních kultur a jejich mohutného sociálního tlaku se ocitli v prostředí, které bylo anonymní a dovolovalo nejružnější inovace v chování, aniž – na rozdíl od venkovské komunity – bylo sankcionováno církví a lokálním veřejným míněním.

V tomto procesu se celkově presouvá závislost individua od relativně soběstačných lokálních institucí na větší sociální, ekonomické a politické útvary. To s sebou nese změnu v dělbě práce v rodině – rodina se začíná vzdávat řady svých funkcí a přenechává jejich naplňování specializovaným institucím. Její funkce výrobní, spotřební a výchovné se proměňují, což vedlo k tomu, že se snížil tlak na větší počet dětí v rodině, neboť rodiny již nepotřebovaly děti, ani jako pracovní sílu, ani jako pojistku na stáří. Navíc postupně zaváděná povinná školní docházka snížila hodnotu dítěte pro rodinu, neboť „odebírala“ děti z rodinných pracovních sil. Nejen, že se hodnota dítěte pro rodinu snížila, ale děti se začaly současně stávat stále dražšími. Bylo to způsobeno tím, že zvyšující se životní úroveň vedla k vyšším rodinným aspiracím, v nichž uplatnění dítěte hraje významnou úlohu. Rodiče chtějí více pro sebe a pro své děti a to stojí peníze. Při nižší kojenecké a dětské úmrtnosti si rodiny navíc postupně uvědomily, že není třeba rodit větší počty dětí, a „do zásoby“, neboť potřebného počtu přežívajících dětí je možné nyní dosáhnout i s nižším počtem porodů. Ženy začaly být osvobozovány od povinností v domácnosti a mohly se začít uplatňovat v nových ekonomických rolích, které začaly být stále méně kompatibilní s plozením dětí. To vše vedlo ke snížení porodnosti žen a k celkově nižší porodnosti ve společnosti.

Klasická teorie demografické tranzite se mýlí v následujícím:

1. k poklesu plodnosti došlo v různé socioekonomickém kontextu, tj ve státech s odlišnými sociálními, ekonomickými a demografickými charakteristikami,
2. podstatná část zplozených dětí v předtranzičním období byla nechtěná díky neznalostem antikoncepčních praktik
3. přechod od vysoké k nízké plodnosti je přechodem od přirozené k záměrně omezované plodnosti.
4. zahájení poklesu plodnosti bylo ovlivněno kulturními faktory nezávisle na socioekonomických podmínkách.

Dva typy manželského chování vyskytující se ve východní a západní části Evropy od 16. století dle Hajnala

(jako projev neplatnosti „Klasické teorie demografické tranzice“ a důkaz omezování plodnosti sňatkovým věkem)

- **západoevropský typ** – vyznačuje se pozdním věkem v době sňatku pro obě pohlaví (po 26 roce u mužů a po 23 roce u žen), existencí nukleární rodiny (složené pouze z rodičů a dětí). Ke sňatku docházelo pouze měli-li snoubenci vlastní samostatné bydlení (trvale svobodných mužů a žen proto bylo mezi 10-25%)
- **východoevropský typ** zaznamenal uzavírání sňatků v nižším věku (průměrně před dovršením 26 let u mužů a 21 let u žen), mezi manželi byly vyšší věkové rozdíly a po uzavření sňatku často žili v (manželově) širší rodině, složené z více generací, v čele s nejstarším členem rodiny, ekonomická nezávislost při sňatku tak nebyla nutná (nízký věk nevěst).

Projevy změn tradičních forem domácnosti v důsledku industrializace

(srv Rabušic, 1990; Keller, 1990)

- změna charakteru domácnosti jako samostatné hospodářské jednotky, tj .
změna ekonomických funkcí včetně lokality a povahy práce;
- změna charakteru domácnosti jako monopolu sociální reprodukce, tj. změna
sociálních funkcí včetně výchovy a rození dětí;
- změna charakteru domácnosti jako organizace kultury, tj. změna v oblasti
komunikace instituce manželství a jiných institucí;
- změna charakteru domácnosti jako struktury s komplementaritou pohlaví, tj.
změna sociální soudržnosti mezi partnery (a mezi generacemi) směrem
k individualizaci partnerů.

Vybrané teorie příčin nízké (míry úhrnné) plodnosti

A. Teorie reagující na první demografickou tranzici

1. Sociální kapilarita/vzlínavost/mobilita (Dumont, 1890). - Snaha člověka dostat se na vyšší příčky společenského žebříčku, a tím zlepšit svou ekonomickou a politickou pozici, vedla k individualistickým tendencím, jejichž následkem byl nízký nebo nulový počet dětí.
2. Sociální aspirace a touha po komfortu a luxusu (Leroy-Beulieu, 1913). - Zatímco v primitivních společnostech jsou peněžní výdaje na děti jakož i úsilí věnované jejich výchově omezené (děti začínají brzy pracovat a do rodiny spíše přispívají než spotřebovávají), v moderních společnostech je dětská práce nezákonná, školní docházka povinná a emancipování mladí vnáší vůči svým rodičům různé požadavky. Plodnost je sociálními aspiracemi a touhou po komfortu a luxusu tlačena dolů.
3. Důsledek modernizace.(Notestein, 1945). - Klesání porodnosti je výsledkem racionálního chování reagujícího na mohutnou sociální a ekonomickou proměnu zažívanou v rámci modernizace. Na základě modernizace totiž lidé začali měnit své cíle a svou motivaci vzhledem k velikosti své rodiny

B. Teorie reagující na druhou demografickou tranzici

1. Teorie relativního příjmu (Easterline, 1968) – Porodnost je řízena perspektivou prosperity, resp. strachem z neprosperity, který je založen na hypotéze, že porodnost je svázána s takovou hladinou životní úrovně, na níž je jedinec zvyklý. Životní úroveň, jíž jedinec zažívá v době svého dětství, je přitom základem, s nímž poměruje své šance jako dospělý. „Pokud jedinec cítí, že bude obtížné dosáhnout alespoň takové životní úrovně, na níž byl zvyklý v dětství, povede ho tato obava k odkládání sňatku nebo k odkládání rodičovství (Rabušic, 1990b)“.

Vybrané teorie příčin nízké (míry úhrnné) plodnosti (pokračování)

B. Teorie reagující na druhou demografickou tranzici

2. Mikroekonomická teorie fertility (Becker, 1960). – Děti jsou považovány za spotřební zboží, které stojí rodiče čas a peníze. Základním předpokladem je rovnocenná racionalita manželského páru jak ve věcech ekonomických, tak reprodukčních (používání antikoncepce). Každý pár se snaží nalézt tzv. užitečnostní funkci, jež vyjadřuje vztah mezi přáním mít děti a mít jiné zboží nebo vykonávat aktivity, jež soupeří s dětmi z hlediska času a peněz. Přání mít určitý počet dětí pak není rozhodování o kvantitě, ale především o kvalitě. Vzhledem k tomu, že příslušnost k sociální vrstvě určuje i životní styl a priority individuí, pak v nižších ekonomických vrstvách obyvatelstva, kde očekávání spojená s dětmi jsou relativně nízká, budou i náklady na jejich výchovu nízké. Ve vyšších vrstvách jsou naopak tato očekávání vyšší a s nimi i vynaložené náklady, přičemž rodiče z těchto vrstev jsou vystaveni větším možnostem nákupu rozmanitého zboží a jsou více zapojeni do aktivit, jež konzumují čas. Pro dosažení co nejvyšší požadované kvality jejich dětí musí být jejich počet omezen (Rabušic, 1990b).
3. Koncept individualizace (Beck, 1986). – Modernizace nepřispívá pouze ke vzniku pevně utkané sítě dělení pracovních a tržních vztahů či k mobilitě a masové spotřebě, ale také k individualizaci. Podstatou je skutečnost, že jedinec je tržně závislý na všech dimenzích života. Projevem současnosti je tržní model modernity, který implikuje společnost bez rodin a bez dětí. „Každý musí být nezávislý a volný, jak to vyžaduje trh, který zajišťuje jeho či její ekonomickou existenci. Subjektem trhu je nesmlouvavě nezadaný jedinec, nezatěžovaný vztahem, manželstvím či rodinou. Z toho vyplývá, že ve svých důsledcích je tržní společnost společností bez dětí – pokud by děti nevyrostaly se svobodnými otci a matkami (Beck, 1986:116).“
4. Proces westernizace jakožto koncept difuze západních idejí (Caldwell, 1976) – propojuje ekonomické, sociální a institucionální aspekty poklesu plodnosti. Westernizace je procesem kopírování idejí a norem západního světa do východních společností. Může přecházet ekonomickému vývoji a modernizaci. Projevem westernizace je difuze konceptu nukleární rodiny prostřednictvím mezinárodních sítí masové mediální komunikace a komunikace mezi blízkými v každodenním životě ..